

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LXV
2014

WARSZAWA 2014 VARSOVIE

**WIADOMOŚCI
ARCHEOLOGICZNE**

TOM LXV

Redaguje zespół / Editorial staff:

dr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji / managing editor), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny / editor in chief),
mgr Grażyna Orlińska, mgr Radosław Prochowicz, mgr Barbara Sałacińska,
mgr Andrzej Jacek Tomaszewski, mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska

Rada Naukowa / Scientific Advisory Board:

Przewodniczący / Chairman – prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego)
prof. dr **Audronė Bliujienė** (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. **Claus von Carnap-Bornheim** (Stiftung
Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig),
prof. dr hab. **Zbigniew Kobyliński** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego),
prof. dr hab. **Jerzy Maik** (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk),
prof. dr hab. **Dieter Quast** (Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz),
prof. dr hab. **Paweł Valde-Nowak** (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Recenzenci tomu / Peer-reviewed by:

prof. dr hab. **Aleksander Bursche**, prof. dr hab. **Andrzej Kokowski**, dr hab. prof. UMCS **Jerzy Libera**,
prof. dr hab. **Magdalena Mączyńska**, prof. dr hab. **Wojciech Nowakowski**

Tłumaczenia / Translations:

Anna Kinecka
Jacek Andrzejowski, Aleksandra Rowińska

Korekta / Proof-reading

Autorzy
Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie / Layout:

JRJ

Rycina na okładce: gliniana kostka z Czerska. Rys. Lidia Kobylińska
Cover picture: cubical clay artefact from Czersk. Drawing Lidia Kobylińska

Tom wydano przy wsparciu Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2014

© Autorzy, 2014

Państwowe Muzeum Archeologiczne jest instytucją
finansowaną ze środków
Samorządu Województwa Mazowieckiego

Pełen spis zawartości „Wiadomości Archeologicznych”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>
List of contents of “Wiadomości Archeologiczne”: <http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/spisy-tresci/>

Adres redakcji / Editorial office:

Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95;
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

<http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl>

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

Tom (Vol.) LXV

SPIS TREŚCI

Contents

ROZPRAWY

- Jan Schuster, Dobór i układ darów w inhumacyjnych grobach książęcych z pierwszej połowy I tysiąclecia po Chr. w północnej i środkowej Europie 5
Arrangement and Distribution of Grave Offerings in Princely Inhumation Graves from the First Half of the First Millennium AD in Northern and Central Europe
- Adam Cieśliński, Kopce kultury wielbarskiej z Mazowsza i Podlasia a tzw. typ rostołcki – próba nowego spojrzenia na związki cmentarzysk kurhanowych z północnej i wschodniej Polski 45
Wielbark Culture Mounds in Mazowsze and Podlasie and the Rostołty Type – a New Look at the Relationship of Barrow Cemeteries of Northern and Eastern Poland

MISCELLANEA

- Jacek Andrzejowski, Zapomniane złoto – nieznane cmentarzysko kultury przeworskiej z Plebanki na Kujawach 95
Forgotten Gold – an Unknown Cemetery of Przeworsk Culture from Plebanka in the Kujawy Region
- Ilya R. Akhmedov, Vlasta E. Rodinkova, Irina A. Saprykina, The 'Belt' from Krasny Bor in the Collection of the State Historical Museum, Moscow 125
„Pas” z Krasnego Boru ze zbiorów Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie
- Piotr Kaczanowski, Andrzej Przychodni, Uwagi o chronologii absolutnej początków młodszej grupy wpływów rzymskich w kulturze przeworskiej 135
Some Remarks about the Absolute Chronology of the Beginning of the Younger Roman Period

MATERIAŁY

- Grzegorz Osipowicz, Michał Jankowski, Daniel Makowiecki, Piotr Weckwerth, Obozowiska mezolityczne ze stanowiska Ludowice 6, powiat wąbrzeski, siedlisko zachodnie 149
Mesolithic Camps at Ludowice 6, Wąbrzeźno County, Western Habitation
- Magdalena Natuniewicz-Sekuła, Dagmara H. Werra, Materiały krzemienne z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach, stan. 7, pow. elbląski 197
Flint Artefacts from the Wielbark Culture Cemetery at Weklice, Site 7, Elbląg County

ODKRYCIA

Andrzej Pelis i a k, Nowe znaleziska z neolitu i początków epoki brązu z polskich Bieszczadów Wysokich (rejon Wetliny-Moczarnego)	211
Recent Neolithic and Early Bronze Age Finds from the Polish Bieszczady Wysokie – the Region Wetlina-Moczarne	
Łukasz K a r c z m a r e k, Siekierka brązowa z podniesionymi brzegami ze wschodniego Mazowsza	217
Bronze Flanged Axe from Eastern Mazowsze	
Katarzyna K o w a l s k a, Gajew, pow. kutnowski – nowe stanowisko kultury przeworskiej w dorzeczu Bzury	222
Gajew, Kutno County – a New Site of Przeworsk Culture Recorded in the Bzura Drainage Basin	
Maria K o r d o w s k a, Niepublikowane materiały z Grodziska, pow. węgrowski, ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie	236
Unpublished Finds from Grodzisk, Węgrów County, from the Collections of the State Archaeological Museum in Warsaw	
Tomasz R a k o w s k i, Ślad cmentarzyska kultury przeworskiej w Chelstach nad Narwią	251
Traces of a Przeworsk Culture Cemetery at Chelsty on the Narew River	
Katarzyna W a t e m b o r s k a - R a k o w s k a, Pochówek rodzinny z cmentarzyska kultury przeworskiej w Czersku na Urzeczu	263
A Family Burial in a Przeworsk Culture Cemetery at Czersk in Urzecze	
Konstantin N. S k v o r c o v, Zniszczony pochówek z zawieszka lunulowatą z Półwyspu Sambijskiego	277
A Destroyed Burial Containing a Lunula Pendant from Sambian Peninsula	
Mirosław R u d n i c k i, Dwa znaleziska skandynawskich zapinek płytkowych z terenów północnej Polski	283
Two Scandinavian Plate Brooches from Northern Poland	
WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS	291

OD REDAKCJI

Już po przekazaniu do druku LXV tomu „Wiadomości Archeologicznych” dotarła do nas wiadomość o śmierci Profesora Piotra Kaczanowskiego. Publikowany w tym tomie artykuł, którego jest współautorem, jest ostatnim tekstem, jaki wyszedł spod Jego pióra. Żegnamy nie tylko wybitnego archeologa, ale i wieloletniego przyjaciela Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

(Wojciech Brzeziński)

records the name of the locality incorrectly as 'Chelchy'. This label was the cause of subsequent problems in locating the site. The placename provided by the earlier of these two labels agrees both with the geographical and topographical situation of the area around the village Chelsty on the Narew River.

The pottery assemblage comprises fragments belonging to at least eleven vessels which have analogy to the funeral pottery of the Przeworsk Culture known from phases B1 and B2 of the Early Roman Period (Fig. 2 & 3). Vessels of a similar form and decoration were recorded in cemeteries in Mazowsze e.g., at Kamieńczyk, Wyszaków County, at Nadkole, Węgrów County, and at Oblin, Garwolin County (Fig. 4 & 5). The presence of some fragments of heavily burnt and distorted vessels (Fig. 6) lend additional support to the interpretation of the pottery collection from Chelsty as finds from a Przeworsk Culture cemetery.

During an inspection made in the area around Chelsty in 2015 an oral information was obtained from one of the oldest inhabitants

of the village that, some decades earlier the local people used to see some dug up 'crops with ashes' in a wood near the village. This however, had been quite a long time back and the narrator had never seen the urns. The spot indicated by the village inhabitants lies on a relic of a sand dune overgrown with a coniferous forest. In its central area there is a large and deep hollow, the remains of trenches which had destroyed almost the entire surface of the dune (Fig. 8 & 9). The damage presumably was caused by military activity during World War II.

The pottery assemblage now in the State Archaeological Museum in Warsaw is at present the only piece of information about a cemetery of the Przeworsk Culture, presumably small and dating to the Early Roman Period, situated on an elevation near to the now defunct river channel of the Narew and the village of Chelsty, commune Różan, in Maków Mazowiecki County (Fig. 7).

tłum. A. Kinecka

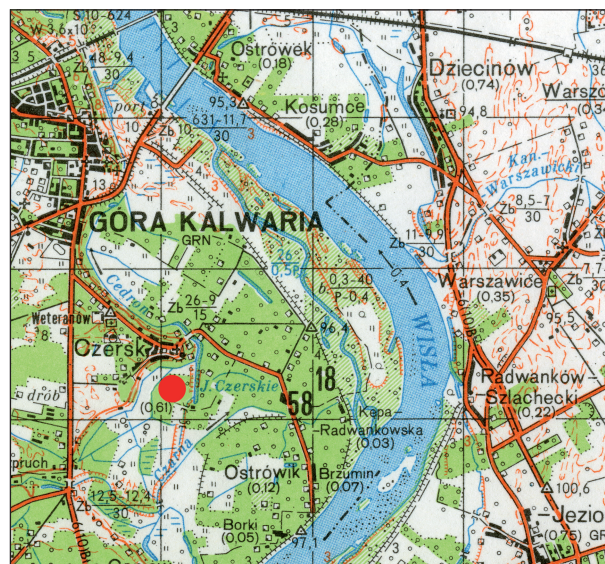
<https://doi.org/10.36154/wa.65.2014.13>

Katarzyna Watemborska-Rakowska

POCHÓWEK RODZINNY Z CMĘTARZYSKA KULTURY PRZEWORSKIEJ W CZERSKU NA URZECZU

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Czersku położone jest około 40 km na południe od Warszawy¹, na wyższej równinie zalewowej lewego brzegu Wisły. Stanowisko posadowione jest na niewielkim wyniesieniu będącym pozostałością piaszczystej mady u podnóża wysokiej skarpy rzeki² (Ryc. 1). Podczas prac wykopaliskowych prowadzonych tu przez Państwowe Muzeum Archeologiczne od 2008 roku przebadano dotychczas 2200 m² powierzchni, odkrywając 223 obiekty – 170 grobów jamowych i popielnicowych kultury przeworskiej i 53 obiekty osadowe kultury łużyckiej. Stanowisko jest silnie zniszczone wskutek regularnie prowadzonych prac rolnych. Groby kultury przeworskiej odsłaniany stosunkowo płytko, ok. 20–30 cm pod powierzchnią, w niektórych wypadkach, zwłaszcza w północnej części nekropoli, rozwleczone przez pług pozostałości wypełnisk jam grobowych rejestrowano już w warstwie ziemi ornej.

Najstarsze groby kultury przeworskiej datować można na fazę A₂, najpóźniejszy dotychczas odkryty – na fazę C_{1a}. Obrządek pogrzebowy na cmentarzysku w Czersku jest typowy dla kultury przeworskiej. W okresie przedrzymskim są to duże owalne lub prostokątne jamy grobów popielnicowych lub bezpopielnicowych, niekiedy z warstwą potłuczonych naczyń na dnie jam. W okresie wpływów rzymskich dość licz-

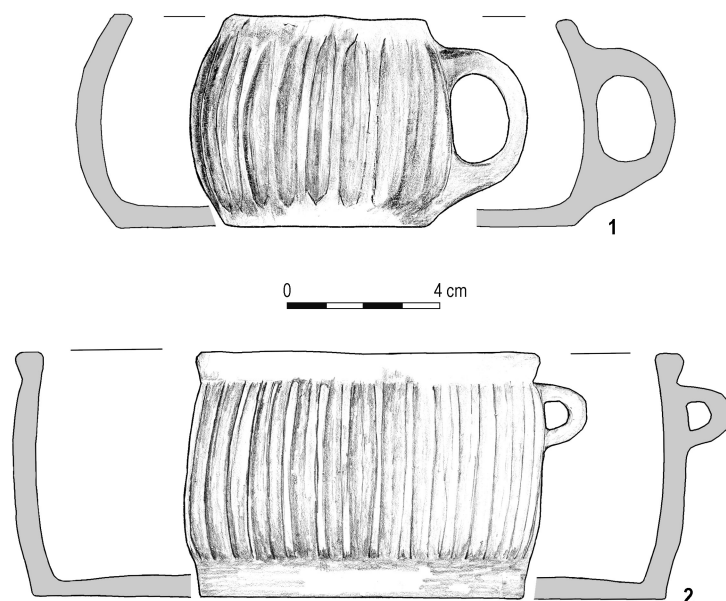
Ryc. 1. C z e r s k, pow. piaseczyński, stan. 64. Lokalizacja cmentarzyska

Fig. 1. C z e r s k, Piaseczno County, site 64. Location of the cemetery

ne rejestrowane są czarne, ornamentowane popielnice, także trójchude z ornamentem strefowym typowe dla cmentarzysk wschodniej strefy kultury przeworskiej. Ciekawym elementem obrządku pogrzebowego na cmentarzysku w Czersku jest nakrywanie popielnic dużymi naczyniami lub fragmentami naczyń grubej roboty o chropowaconych powierzchniach. Także w kilku wypadkach zarejestrowano wkopywanie popielnic z okresu wpływów rzymskich w jamy grobów z okresu przedrzymskiego. Mimo, że badania wykopaliskowe nie zostały jeszcze zakończone a przebadano prawdopodobnie dopiero połowę cmentarzyska, to zauważyć można dość dużą liczbę grobów z bronią (około 7 grobów zawierało elementy mieczy). Na uwagę zasługują także przedmioty importowane, takie jak np. zapinka typu Exner 32 czy brązowy uchwyt lusterka celtyckiego, a także materiały spotykane rzadko, np. zapinka typu

¹ Gm. Góra Kalwaria, pow. piaseczyński, woj. mazowieckie. Na temat regionu określanego jako Urzeczcie zob. Ł. M. Stanaszek 2014.

² Stanowisko zostało odkryte przypadkowo i zgłoszone do Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie w 2007 roku. W kwietniu 2008 roku pracownicy Działu Epoki Żelaza przeprowadzili prospekcję terenową i sondażowe badania na wskazanym miejscu, określili znalezione luźno zabytki ceramiczne na pochodzące z okresu rzymskiego materiały kultury przeworskiej. Od 2008 roku na cmentarzysku w Czersku prowadzone są systematyczne badania wykopaliskowe (inw. PMA IV/10485).

Ryc. 2. Czersk, pow. piaseczyński, grób 64.
Kubki typu Czersk. Rys.: G. Nowakowska
Fig. 2. Czersk, Piaseczno County, grave 64.
Cups of the type Czersk. Drawing: G. Nowakowska

A.18, dwa imacze brązowe w tym jeden bogato zdobiony srebrzem czy umbo z brązowymi nitami zdobionymi srebrną blachą (K. Czarnecka 2012; 2014). Odkryto także nietypowe formy kubków z nakładanymi pionowymi listwami (trzy naczynia z grobu 64, po jednym z grobów 185 i 186, a także cztery znalezione luźne)³. Cmentarzysko w Czersku jest jak dotąd jedynym na którym odkryto tak dużą liczbę naczyń tego typu⁴. Wśród nich wydzielić można dwie formy: kubki beczułkowate z uchem oraz kubki z pionowo ukształtowanymi ściankami z pseudouszkiem (Ryc. 2). Wyjątkowość tej formy na tle znalezisk ceramicznych kultury przeworskiej i duża ich liczba odkryta na czerskim cmentarzysku pozwala na określenie ich jako kubków typu Czersk.

Jednym z ciekawszych obiektów jest grób 66 (Ryc. 3), zawierający dwie popielnice z przepalonymi kośćmi ludzkimi i resztkami stosu pogrzebowego. Eksploracja nie pozwoliła na jednoznaczne stwierdzenie, czy obie popielnice miały wspólną jamę grobową, czy dwie osobne, ale wkopane tuż obok siebie, a tym samym – czy mamy tu do czynienia z pochówkiem podwójnym czy dwoma blisko sąsiadującymi ze sobą grobami. W jednej z popielnic odkryto zabytki typowe dla pochówków kobiecych, w drugiej zaś elementy inwentarza grobu męzczyzny-kowala.

Strop jamy grobowej zarejestrowano na głęb. 40 cm od powierzchni (Ryc. 3). W planie jama miała kształt owalny, wydłużony na linii NW-SE, o wym. ok. 90×60 cm. W części N

znajdowała się popielnica oznaczona jako pochówek 66A, przykryta dużym chropowaconym naczyniem tzw. grubej roboty; złożono w niej spalone kości kobiety w wieku *adultus-maturus*⁵. Przepalone szczątki kostne z popielnicy stojącej w części S (pochówek 66B) zidentyfikowano jako należące do mężczyzny w wieku *adultus-maturus*. Na głęb. 15 cm od stropu obiektu wydzieliły się odrębne jamy obu popielnic, łączące się w części centralnej. Jama pochówku 66A miała średn. 40 cm, jama pochówku 66B – 50 cm. Granice jam zwężały się lekko ku dołowi; ich miąższość wynosiła 25 cm. Popielnice ustawione były na dnie jam. Wypełnisko o bardzo rozmytych granicach miało barwę szarobrunatną, z soczewkami szarego piasku. Przy popielnicy pochówku 66A zalegały dwa całkowicie zdeformowane w ogniu stosu naczynia gliniane: dzban z kolankowatym uchem i naczynie prawdopodobnie o dwustożkowatym brzuścu. Między skorupami popielnicy a resztkami naczyń przykrywających je znajdowały się fragmenty zapinki, nóż poprzeczny i szydło; pozostałe elementy wyposażenia znaleziono w popielnicy. Na poziomie wylewu popielnicy pochówku 66B, przy południowo-wschodnim skraju jamy, leżała gliniana miseczka, w której złożone były mocno skorodowane zabytki żelazne, przykryte żelaznymi kleszczami, pilnikiem i dłutem/przebijakiem; żelazne okrągłe ogniwo ze skuwką zalegało w popielnicy.

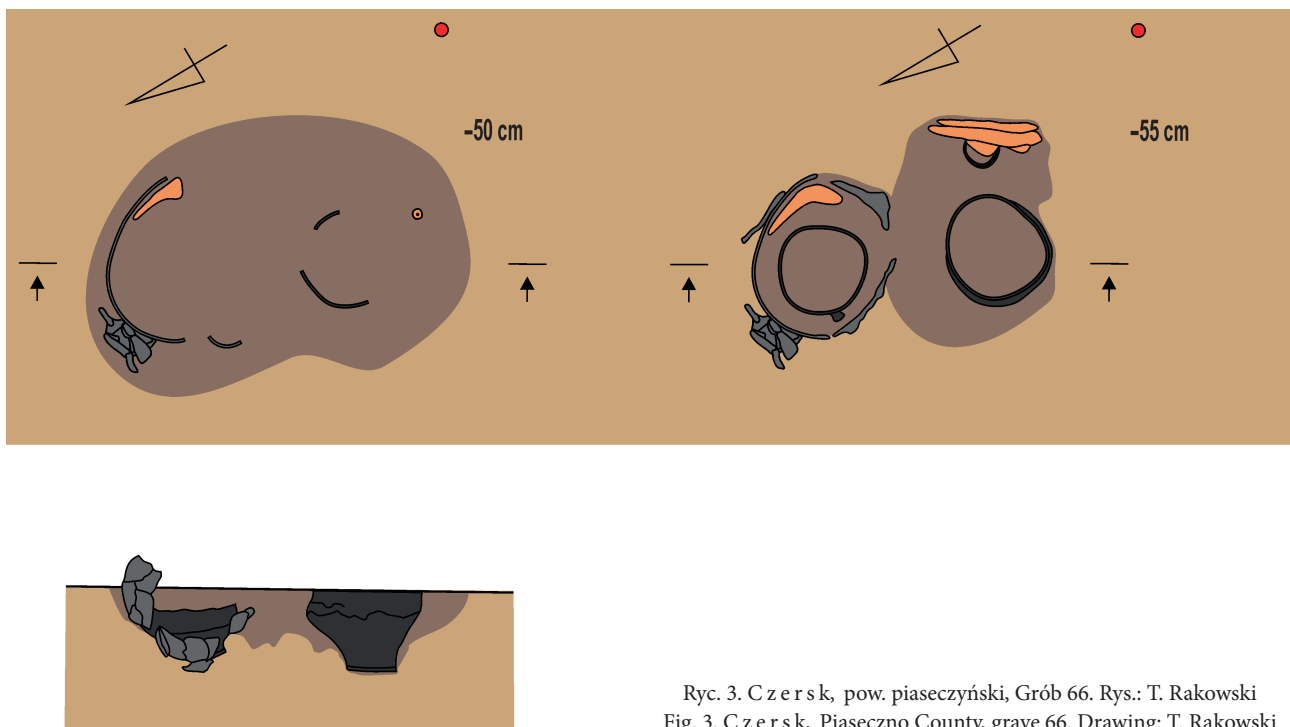
Inwentarz pochówku 66A:

1. Zapinka ze stopu miedzi, oczkowata serii pruskiej, zachowana w czterech fragmentach. Dług. kabłąka 3,7 cm, dług. nóżki 3,4 cm, dług. sprężyny 2,4 cm. 2. Szydło żelazne. Dług. 9,7 cm. 3. Żelazny nóż prostokątny, silnie zniszczony, z przykorodowanym fragmentem nieokreślonego przedmiotu żelaznego. Wym. 5,6×3,5 cm. 4. Fragment podłużnego przedmiotu żelaznego, w przekroju kwadratowego. Dług. 5,8 cm. 5. Owalne kółko żelazne, silnie skorodowane. Wymiary 3,7×4,6 cm. 6. Gła-

³ Czersk. Cmentarzysko z przełomu er na wiślanym brzegu, b.d.w., b.m.w. (Czersk 2013).

⁴ Kubki z podobnie zdobioną powierzchnią zewnętrzną odkryto także w Oblinie, pow. garwoliński, gr. 277 (fragment dna; K. Czarnecka 2007, s. 63, 100, tabl. CCXXV/277:6), w Całowaniu, pow. otwocki, grób 3 (fragment dna; P. Iwanicki 2011, s. 86, 94–95, tabl. III/3:4), w Garwolinie, pow. loco, grób 5a (A. Niewęglowski 1991, s. 20, ryc. 9:m). Kubki najbardziej zbliżone formą do kubków z Czerska odkryto w grobie 23 na cmentarzysku w Stradowie, pow. kazimierski (dwa egz.; L. Gajewski, Z. Woźniak 2000, s. 271, ryc. 23:14.15).

⁵ Analizę wykonał dr Łukasz M. Stanaszek z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

Ryc. 3. Czersk, pow. piaseczyński, Grób 66. Rys.: T. Rakowski
Fig. 3. Czersk, Piaseczno County, grave 66. Drawing: T. Rakowski

dzik kamienny (tzw. jaskółczy chlebek). Wym. $3,6 \times 1,6 \times 3$ cm. 7. Sześcienny przedmiot gliniany z otworami w każdej ze ścianek, niesymetryczny. Powierzchnia beżowa, gładka, glina z domieszką drobnoziarnistego tłucznia. U jednego z wlotów otworu wyraźne dookólne wytarcie powierzchni. Wym. $2,9 \times 3 \times 3,5$ cm. 8. Fragment niecharakterystycznego przedmiotu żelaznego. Wym. $2,8 \times 1,4$ cm. 9. Pięć fragmentów przedmiotów ze stopów miedzi. 10. Gliniana waza trójucha, ostroprofilowana (popielnica) lepiona w ręce, zachowana w ok. 80 fragmentach. W części wylewowej całkowicie zniszczona; częściowo zachowane jedno ucho i dolny przyczep drugiego (nieco powyżej załomu brzucha). Na barkach częściowo zachowany ornament meandry złożonego z nieregularnie rozmieszczonych nakłuc. Powierzchnia czarna, wygładzona. Domieszka drobno- i średnioziarnistego tłucznia. Zach. wys. 18 cm, średn. dna 17 cm. Średn. brzucha 30 cm. 11. Fragment górnej części naczynia glinianego lepionego ręcznie, tzw. grubej roboty. Powierzchnia szaro-beżowa, wokół wylewu zagładzona, brzusiec chropowaty. Domieszka średnio- i gruboziarnistego tłucznia. Średn. wylewu ok. 34 cm. 12. Cztery fragmenty miseczki glinianej z wydzieloną szyjką, lepionej ręcznie, przepalone i całkowicie zdeformowane. Wys. ok. 9,5 cm, średn. wylewu ok. 18 cm, dna ok. 7 cm. 13. Pięć fragmentów dzbanki glinianej z kolankowatym uchem z kanalikiem, lepionego ręcznie, mocno przepalonego i zdeformowanego. Na barkach ryty ornament meandry blankowego. Wys. ok. 20,5 cm, średn. wylewu ok. 16 cm, dna 9 cm.

Inwentarz pochówku 66B:

14. Żelazne kleszcze kowalskie, przegubowe, złożone z dwóch części spiętych nitami. Szczęki kleszczy ukształtowane szpiczasto, zakończenie jednego uchwytu zwinięte w kółko, drugi uchwyt odłamany. Długość. 29,1 cm. 15. Pilnik żelazny. Długość.

16,6 cm. 16. Przecinak/dłuto żelazne. Długość. 21 cm. 17a. Ostroga żelazna o słabo wysklepionym kabluku, stożkowatym bodźcu i małych guziczkowatych zaczepach. Szer. 5,9 cm, wys. 2,8 cm. 17b. Fragment ostrza noża żelaznego z fragmentarycznie zachowanym obustronnie wyodrębnionym trzpieniem. Długość. 4,5 cm. 17c. Fragment sprzączki żelaznej o ramie D-kształtnej, w przekroju prostokątnej. Wym. $3,2 \times 3,8$ cm. 17d. Żelazne kółko z taśmy o skutych ze sobą końcach. Średn. 1,9–2,2 cm, wys. 1 cm. 17e. Nieokreślony przedmiot żelazny zakończony „leżkowatym” zgrubieniem. Zach. długość. 1,8 cm, średn. 1–1,2 cm. 18. Okrągłe ogniwo żelazne ze skuwką. Średn. 5,3 cm, długość. 5 cm. 19. Płytkę miseczkę glinianą, lepioną ręcznie, o wklęsłym dnie. Brzusiec dwustożkowaty zdobiony ukośnymi nacięciami tworzącymi jodełkę. Powierzchnia beżowa, gładka, glina z domieszką drobnoziarnistego tłucznia. Średn. wylewu 10 cm, wys. 4,4 cm, średn. dna 3,4 cm. 20. Gliniana waza ostroprofilowana (popielnica) lepiona w ręce, zachowana w ok. 120 fragmentach nie nadających się do rekonstrukcji. Powierzchnia czarnej, wygładzona. Domieszka drobno- i średnioziarnistego tłucznia. Zach. średn. dna ok. 17 cm.

Ze stropu obiektu 66: 21. Ok. 50 niecharakterystycznych ułamków ceramiki kultury przeworskiej, w tym silnie przepalonej.

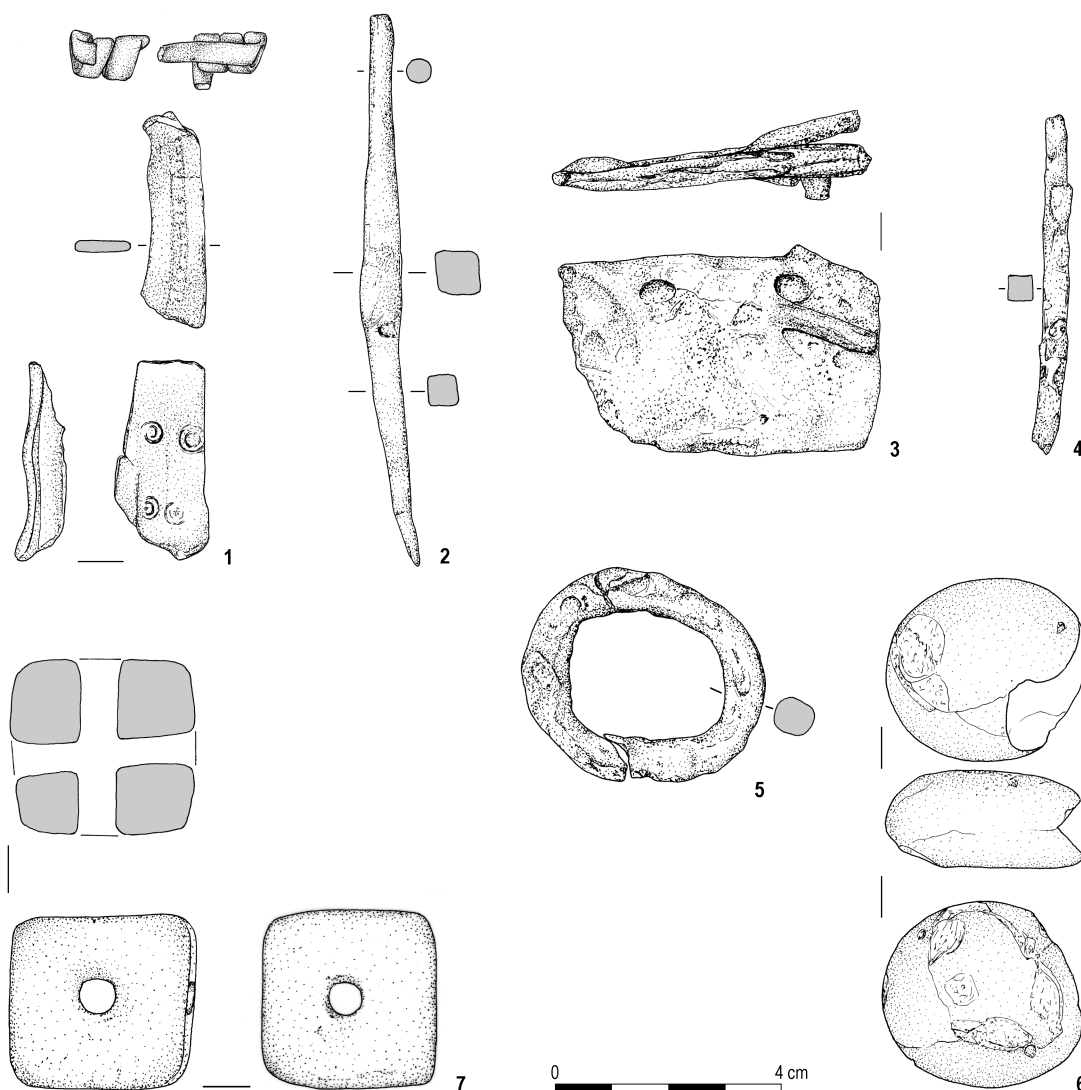
Zabytkiem pewnie datującym pochówek 66A jest zapinka oczkowata serii pruskiej typu A.61 (Ryc. 4:1). Zapinki tego typu licznie występują we wschodniej strefie kultury przeworskiej i są wyznacznikami rozwiniętego stadium fazy B₂ (J. Andrzejowski 2001, s. 61; por. też T. Dąbrowska 1997, s. 118–119; J. Andrzejowski 1998, s. 107). Pozostałe zabytki to przedmioty żelazne, bardzo źle zachowane i skorodowane, które niewiele wnoszą do datowania grobu: fragmentarycznie zachowany nóż prostokątny, szydło żelazne, fragment nieokreślonego przedmiotu

żelaznego i kółko żelazne (Ryc. 4:3–5). Prostokątne noże żelazne w inwentarzach zabytków kultury przeworskiej datowane są ogólnie na wczesny okres wpływów rzymskich, aczkolwiek nie można wykluczyć ich użytkowania już w młodszym okresie przedrzymskim. Na cmentarzysku w Oblinie w grobie 37 (K. Czarnecka 2007, s. 20, 89, tabl. XL/37:4) fragment przedmiotu żelaznego, który z dużym prawdopodobieństwem można określić jako nóż prostokątny, zarejestrowano razem z zapinkami typu M Kostrzewskiego. Noże prostokątne, najczęściej odkrywane w grobach z typowym wyposażeniem kobiecym (T. Dąbrowska 1997, s. 97; J. Andrzejowski 1998, s. 76), związane są z obróbką skór. Kolejnym zabytkiem jest żelazne kółko (Ryc. 4:5). Możliwość wykorzystywania podobnych przedmiotów jest bardzo duża. Biorąc pod uwagę wielkość zabytku i jego lekko owalny kształt, można wymienić kilka potencjalnych zastosowań, np. jako elementu zapięcia zastępującego sprzączkę, uchwyt drewnianej kasetki lub okucie służące do przytracania do pasa innych przedmiotów (zob. R. Prochowicz, T. Rakowski 2013, s. 198–200).

W wyposażeniu pochówku 66A na szczególną uwagę zasługuje sześcienna gliniana kostka z trzema krzyżującymi się otworami (Ryc. 4:7). Takie przedmioty notowane są rzadko. Wśród kilkunastu egzemplarzy można wyróżnić dwie formy⁶.

Pierwsza to przedmioty w kształcie sześcianu, takie jak zabytek znaleziony w Czersku. Podobną kostkę znaleziono luźno na cmentarzysku w Inowrocławiu-Szymborzu (J. Bednarczyk, T. Łaskiewicz 1990, s. 27, 45, ryc. 14:11), kolejna pochodzi z kolekcji zabytków z cmentarzyska w Komorowie, datowanego od fazy B₂ po fazę C₂ (E. Cieślak 1995, s. 84–85, tabl. LVI:18). Trzy dalsze odkryto w zespołach pozwalających na ustalenie datowania: w Luboszytach w grobie 122 z fazy B₂ (G. Domański 1982, s. 74, 158, tabl. IX:f), w Deszcznie w obiekcie 485 ze schyłku fazy B₂ i początku fazy B₂/C₁ (L. Tyszler, T. Włodarski 2009, s. 154, 155, ryc. 3), oraz w Węgrowie w grobie 23 z fazy C₂ (M. Kurzyńska 2013, s. 56, tabl. XXIV/23:24). Zbliżony sześcienny przedmiot, ale z wgłębionymi biegunami, znaleziono

⁶ Zob. wykaz znalezisk w Aneksie.

Rys. 4. C z e r s k, pow. piaseczyński. Zabytki z grobu 66A. Stop miedzi (1), żelazo (2–5), kamień (6), glina (7). Rys.: G. Nowakowska
Fig. 4. C z e r s k, Piaseczno County. Finds from grave 66A. Copper alloy (1), iron (2–5), stone (6), clay (7). Drawing: G. Nowakowska

w budynku nr 96 na osadzie w Piwonicach (dzis. Kalisz-Piwonice; K. Dąbrowski 1968, s. 103, ryc. 6:a; 1970, s. 351, 362, tabl. VII/3). Podobne gliniane kostki znane są także z osady kultury czerniachowskiej w miejscowości Kobillå na Podolu (B. Strocen' 2005, s. 460, ryc. 11:8), oraz z cmentarzysku w Lundegårde w północnej Jutlandii, w szkieletowym grobie 19 datowanym na późny okres wpływów rzymskich (O. Marseen 1963, s. 5).

Druga forma to przedmioty kuliste bądź sześciennie z zaokrąglonymi lub ściętymi narożnikami, także z otworami przebiegającymi przez przeciwległe ściany. Takie okazy odkryto na cmentarzyskach: w Żdżarowie, w grobie 193, datowanym tylko ogólnie na okres wpływów rzymskich (Z. Nowakowski 2003, s. 304, 314, tabl. XLIX/193:1⁷), w Pruszczu Gdańskim, stan. 10, w grobie 372 z fazy B₂/C₁ (M. Pietrzak 1997, s. 56, tabl. CXX/372:1), w Cecelach, w grobie 160 z fazy C_{1b}–C₂ (J. Jaskanis 1996, s. 30, tabl. XXII/160:3, CII:3), oraz w Gostkowie, w grobie 202 datowanym ogólnie na okres rzymski (A. Kasprzak 2013). Podobny przedmiot pochodzi także z warstwy kulturowej osady kultury przeworskiej w Piwonicach (dziś. Kalisz-Piwonice; I. i K. Dąbrowscy 1968, s. 498, tabl. XXXII:26). Luźnymi znaleziskami są egzemplarze z terenu kultury luboszyckiej, z cmentarzyska w Horno (A. Leube 1975, s. 110, 206, tabl. 20:22) i z osady w Göritz (S. Berg-Hobohm 2001, s. 161, ryc. 144); ten drugi jest bardzo podobny do kostki z Piwonice. Z terenów bałtyjskich pochodzi gliniana kostka ze ściętymi narożnikami, znaleziona na cmentarzysku w Młotecznie, w grobie 86 datowanym na okres wędrówek ludów (W. Ziemińska-Odojowa 1991, s. 112–113, ryc. 10). Interesujące jest skupisko czterech podobnych przedmiotów z dolnej Frankonii, z Bad Königshofen, Aub-Baldersheim, Gaukönigshofen-Acholshausen i Mellrichstadt (K. Hoffmann 2004, s. 120–121, tabl. 3:46, 6:40, 20:11, 32:23).

Wymienione wyżej gliniane przedmioty najczęściej traktowane były jako rodzaj nietypowych przęślików. W publikacjach pojawiają się także inne interpretacje np. kostkę z Luboszyca określono jako przedmiot służący do gry, gdyż znaleziono ją w zespole z rzymskimi szklanymi żetonami, natomiast egzemplarze z Frankonii badacze poszczególnych stanowisk określili jako gliniane paciorki lub amulety, przy czym K. Hoffmann (2004, s. 121) zwraca uwagę, że przedmioty te są za duże i zbyt „prymitywne” by mogły służyć jako wisiorki. Żadne z wymienionych znalezisk nie pochodzi z zespołu grobowego, który na podstawie przedmiotów uznawanych za wyznaczniki płci można byłoby określić jako męski, należy zatem próbować przypisać je czynnościom związanym z pracami wykonywanymi przez kobiety. W dwóch wypadkach potwierdziła to analiza antropologiczna⁸, w innych towarzyszące im zabytki.

⁷ W publikacji (Z. Nowakowski 2003, s. 370) numer tablicy jest omyłkowo zapisany jako XLVIX.

⁸ W grobie 160 z Cecel pochowano kobietę w wieku *adultus-maturus* wraz z dzieckiem wśród wyposażenia była m.in. zapinka brązowa A.169 i brązowa tordowana szpila hakowa (J. Jaskanis 1996, s. 30), a w grobie 372 z Pruszcza Gdańskiego dorosłą kobietę, wyposażenie stanowiła moneta Hadriana i paciorki szklane i bursztynowy a także fragment przęślika (M. Pietrzak 1997, s. 56). Szczątki kostne z grobu 193 w Żdżarowie określono jako późny *infans* II – wczesny *iuvenis*, w grobie znaleziono fragmenty stopionego szkła, fragment szpili kościanej i przęślik gliniany (Z. Nowakowski 2003, s. 304, 314).

W Lundegårde glinianą kostkę znaleziono razem z glinianym przęślikiem, szklanymi i bursztynowymi paciorkami złożonymi razem prawdopodobnie w jakimś pojemniku organicznym lub kasetce. W grobie z Luboszyca glinianej kostce towarzyszyły, poza rzymskimi szklanymi żetonami do gry, m.in. żelazny klucz i szydło. Skojarzenie opisywanych przedmiotów z przęślikami wydaje się najbardziej naturalne, ale otwory przebiegające przez przeciwległe ściany są prawdopodobnie otworami funkcjonalnymi, a nie ozdobnymi⁹. Formy przęślików, zresztą bardzo do siebie podobne, są zdeterminowane technicznym przeznaczeniem przedmiotu, czyli wprawianiem w ruch wirujący wrzeciona. Można przypuszczać, że sześcienny kształt opisywanych przedmiotów jest mniej funkcjonalny niż typowy dla przęślika kształt dyskowaty. Przęśliki nie wymagają także kilku przechodzących na wskroś otworów, a tylko jednego. Mimo wszystko wydają się, że przedmioty te musiały pełnić jakąś funkcję w procesie przędzenia lub tkania.

T. J. Chmielewski (2009, s. 157, ryc. 85) przedstawia rekonstrukcję metody skręcania kilku pasm przędzy za pomocą wrzeciona, przy czym oddzielne kłębki przędzy umieszczone są w jednym naczyniu a pojedyncze nici wyprowadzane są przez otwory na barkach tego naczynia¹⁰, które służyłoby zatem jako rozdzielacz osobnych pasm przędzy. Prawie sto lat wcześniej M. von Kimakowicz-Winnicki (1910, s. 62, ryc. 99) podał bardzo podobny sposób ułatwiający niepoplątanie się przędzy – kłębki umieszczone byłyby w oddzielnych naczyniach. Być może omawiane gliniane okazy mogły być pomocne przy skręcaniu kilku pasm przędzy a same przedmioty pełniły funkcję rozdzielaczy. Skręcenie nici byłoby możliwe przy przeprowadzeniu pojedynczych pasm przez otwory boczne a wyprowadzeniu wszystkich otworem górnym. Niestety, taka technika nie znajduje potwierdzenia w opisach etnograficznych, co utrudnia akceptację tej hipotezy.

Innym pomysłem na funkcję podobnych glinianych kostek jest wykorzystanie ich jako części motowidła, czyli przyrządu do odmierzania i zwijania w motki przędzy. W takim wypadku otwory w opisanych glinianych przedmiotach służyłyby do umieszczenia prętów, na których rozwijana byłaby przędza. Kostka gliniana byłaby centralnym elementem korpusu takiego motowidła¹¹. Wydaje się jednak, że prezentowane kostki są zbyt małe, a pręty nie dawałyby pożądaną stabilności przy pracy.

⁹ Znane są także kostki z gliny z jednym otworem, m.in. z grobów 14, 333 i 451 z cmentarzyska w Grudziądzu-Rządzu (d. *Rondsen*; S. Anger 1890, s. 22, 33, 39, tabl. 9:14, 14:20.22), z grobu 212 w Krośnie, pow. pasłęcki (J. Okulicz, A. Bursche 1987, s. 221–222, ryc. 14:c), i z warstwy kulturowej z osady w Kaliszu-Piwonicach (I. i K. Dąbrowscy 1968, s. 498, tabl. XXXII:25), nie będą one jednak uwzględniane w niniejszej analizie. Wątpliwości w tych wypadkach budzi jedynie przedmiot z grobu 451 z Grudziądza-Rządza, gdyż na podstawie opublikowanego zdjęcia nie można jednoznacznie stwierdzić, ile otworów miała gliniana kostka, jednak widoczne wklęsłe powierzchnie ścianek przypominają kostkę z trzema otworami z Kalisza-Piwonice (Ryc. 8:7).

¹⁰ Przykładem miałyby być naczynie z tzw. dyskami-otworami w ściankach ze Złotej, pow. sandomierski (A. Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, s. 148, ryc. 74).

¹¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Spinner%27s_weasel (16.12.2014).

Należy tu także wspomnieć, że kształt niektórych z omawianych przedmiotów, szczególnie sześciennych ze ściętymi narożnikami, przywodzi na myśl rzymskie dodekahedrony – niewielkie dwunastościany wykonane z brązu, puste w środku, średnicy od 4 do 12 cm; w każdej ze ścian znajduje się otwór. Podobne przedmioty znajdowane są w różnych kontekstach archeologicznych na północnych i północno-zachodnich terenach Cesarstwa Rzymskiego, a ich przeznaczenie nie jest dotychczas ustalone. Określane są m.in. jako świeczniki czy zabawki dla dzieci, bądź jako pomiarowe przybory geodezyjne lub astronomiczne¹². Prawdopodobnie jedyny dodekahedron znany z *Barbaricum*, z Kjærsgaard k/Aalborga w północnej Jutlandii, został uznany za ozdobę włosów (E. Munksgaard 1978, s. 16–18).

Ustalenie funkcji opisanych glinianych przedmiotów, podobnie jak rzymskich dodekahedronów, jest bardzo trudne, głównie dlatego, że mogły być jedynie elementem jakiegoś nieznanego nam urządzenia. Nie wydaje się jednak, aby gliniane kostki z terenów *Barbaricum* były wprost odpowiednikami rzymskich przedmiotów brązowych. Jednocześnie liczba znalezionych przedmiotów sugeruje, że ich wykorzystywanie w nieznanym nam dotąd czynności nie było niezbędne, przez co przyrząd ten nie zyskał popularności.

Szczątki zmarłej z pochówku 66A złożone były w ostroprofilowanej wazie trójuchej (Ryc. 5:10), zdobionej motywem meandry złożonym z nieregularnie rozmieszczonych nakłuc; w części wylewowej naczynie zostało całkowicie zniszczone, zachowały się jedynie dwa z trzech uch. Wazy trójuche stosunkowo licznie rejestrowane są wśród popielnic wschodniej strefy kultury przeworskiej w fazie B₂ (T. Dąbrowska 1996; J. Andrzejowski 2001, s. 79–82). Na stanowisku w Czersku odkryto już ponad dziesięć tego rodzaju naczyń, m.in. w grobach 96B, 186 i 197. Na popielnicy pochówku 66A znaleziono fragmenty wylewu naczynia szerokootworowego tzw. grubej roboty (Ryc. 5:11). Egzemplarz ten o jajowatej formie, chropowatej powierzchni i wygładzanej części wylewowej można przypisać grupie III wydzielonej przez T. Lianę (1970, s. 439) i datować na fazę B₂. Przy popielnicy znajdowały się dwa naczynia gliniane mocno zdeformowane w ogniu (Ryc. 5:12.13). Zrekonstruować je można jako najprawdopodobniej misę dwustożkową grupy II T. Liany (1970, s. 439) i dzban z kolankowatym uchem z kanałikiem. Barki dzbanu mają ryty ornament w postaci szerokiego meandry złożonego z rytego pasa wypełnionego skośnymi kreskami. Forma ta, datowana na fazę B₂–B₂/C₁ znana wśród zestawów naczyń kultury przeworskiej nie jest bardzo powszechna (J. Andrzejowski 1998, 90–91), analogiczne naczynia znaleziono w grobie 120 w Nadkolu (J. Andrzejowski 1998, s. 45, tabl. LXXXI/120:1), w grobach 3a i 118 w Oblinie (K. Czarnecka 2007, s. 12–13, 36, tabl. V/3a:1, CXVII/118:4) czy w grobie 41 w Garwolinie (A. Niewęglowski 1991, s. 36, ryc. 20:a).

W stropie p o c h ó w k u 6 6 B na wschodnim skraju jamy grobowej na płytce miseczce z wklęsłym dnem (Ryc. 7:19) znajdował się zestaw narzędzi kowalskich i mocno skorodowane przedmioty żelazne, tworzące bryłę. Podobne czarki T. Liana (1970, s. 440) zalicza do typu VI/2 i umieszcza w fazie B₂. Wśród zestawu narzędzi znajdowały się żelazne kleszcze ko-

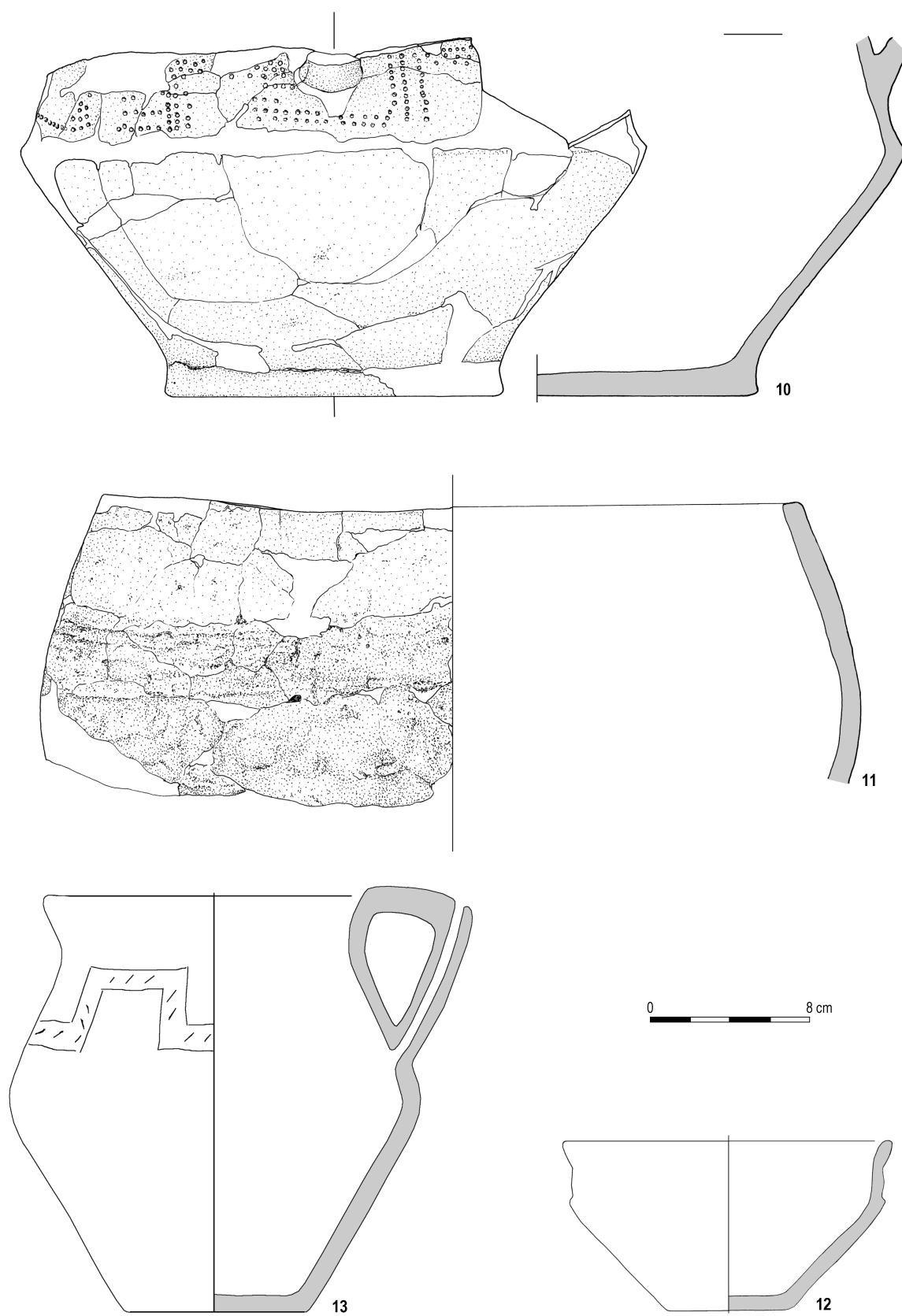
walskie, żelazny pilnik i przecinak/dłuto (Ryc. 6:14–16). Z obszaru kultury przeworskiej znanych jest kilka znalezisk kleszczy z różnie ukształtowanymi szczękami. Najstarsze egzemplarze, datowane na młodszy okres przedrzymski, pochodzą z grobu 36 z cmentarzyska w Wesółkach, pow. kaliski (I. i K. Dąbrowscy 1967, s. 44–46, ryc. 43:4.13.17.16.20.23.), z grobu 376 z Zadowic, pow. kaliski (E. Kaszewska 1964, s. 128–129, tabl. XXI:3). Pozostałe zabytki datowane na okres wpływów rzymskich znaleziono na cmentarzyskach w Kamieńczyku, pow. wyszkowski, w grobie 150 (T. Dąbrowska 1997, s. 39, tabl. LXXX/150:3), w Strobinie, pow. wieluński, w grobie 10, w Korytnicy, pow. staszowski, w grobie 2 i w Puławach-Włostowicach, pow. puławski w grobie 15 (L. Żygadło 2002, s. 170–171, ryc. 6, 8). Na okres wpływów rzymskich datowane są także znaleziska z Kalisza-Korczaka, pow. loco, z Szańca, pow. buski, z Tłustego, pow. grodziski (L. Żygadło 2002, s. 170–171, ryc. 6, 8). Kleszcze żelazne są narzędziem niezbędnym i niezastąpionym przy obróbce żelaza. Ukształtowanie szczęk kleszczy i długość ramion wskazują, do jakich funkcji mogły być przeznaczone. Niektóre, takie jak np. kleszcze z Kamieńczyka, o niewielkim rozstawie szczęk, prawdopodobnie służyły to prac przy mniejszych przedmiotach o charakterze jubilerskim. Wydaje się, że maszyniejszymi kleszczami, takimi jak okaz z Czerska posługiwano się przy obróbce większych przedmiotów żelaznych (por. Sz. Orzechowski 2013, s. 263–264). W zestawie narzędzi z grobu 66B znajdowały się także pilnik żelazny (Ryc. 6:15) i długi żelazny przedmiot z płaską częścią pracującą, który można określić jako przecinak lub dłuto (Ryc. 6:16); niesymetryczne ukształtowanie jego części pracującej wskazuje raczej na dłuto. Na obszarze kultury przeworskiej zanotowano dotychczas jedynie 17 (razem ze znaleziskiem z Czerska) zestawów zawierających elementy wyposażenia warsztatu kowalskiego (Sz. Orzechowski 2013, s. 263, ryc. 130, tab. 26). Są to zatem wypadki dość rzadkie. Znajomość rzemiosła metalurgicznego i związana z tym wiedza pozwala uważać zmarłych pochowanych z narzędziami kowalskimi za osoby o wysokiej pozycji społecznej (Sz. Orzechowski 2013, s. 262–269).

Skorodowane przedmioty żelazne złożone we wnętrzu miseczki, tworzyły bryłę, której nie udało się rozdzielić nawet podczas konserwacji¹³. Wśród zespolonych zabytków na podstawie zdjęć RTG¹⁴ z całą pewnością można wyróżnić fragment noża żelaznego z fragmentarycznie zachowanym, obustronnie wyodrębnionym trzpieniem (Ryc. 7:17b), fragment półokrągłej sprzączki żelaznej (Ryc. 7:17b) typu AD1 wg R. Madydy-Legutko (1987, s. 24). Kółko żelazne (Ryc. 7:17d) wykonane ze skutej na środku taśmy może być najprawdopodobniej pierścieniem kończącym uchwyt do wyżej wymienionego dłuta. Wśród skorodowanych przedmiotów żelaznych wyróżniono także ostrogę (Ryc. 7:17a) należącą do typu E2 wg J. Ginalskiego (1991, s. 59). Ostrogi tego typu datowane są głównie na fazę B₂. Żelazne kółko (Ryc. 6:18) z elementem mocującym do drewna stanowi okucie najprawdopodobniej uchwytu skrzyn-

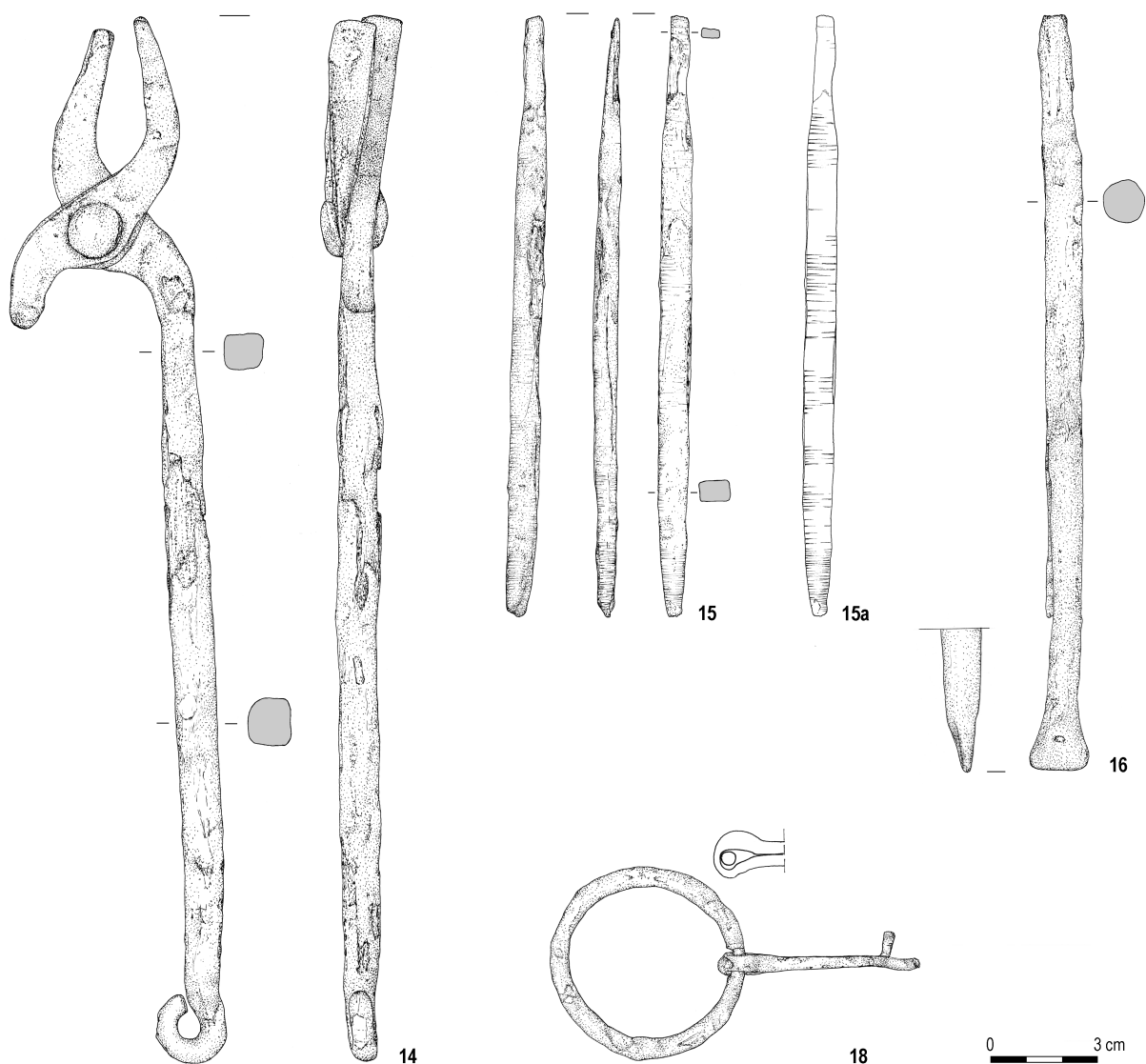
¹² <http://www.romandodekahedron.com/the-hypothesis> (16.12.2014).

¹³ Wszystkie żelazne przedmioty odkrywane na cmentarzysku w Czersku, które nie miały kontaktu z ogniem stosu pogrzebowego i nie są pokryte tzw. patyną ogniową, wskutek zalegania w podmokłym podłożu są skorodowane niezwykle silnie, a przyrost korozji jest trzykrotnie większy niż na zabytkach z innych podobnych stanowisk.

¹⁴ PMA Pracownia Konserwacji nr. klisz 1856/18, 1857/18, 14B.

Rys. 5. C z e r s k, pow. piaseczyński. Zabytki z grobu 66A. Gлина (10–13). Rys.: G. Nowakowska
 Fig. 5. C z e r s k, Piaseczno County. Finds from grave 66A. Clay (10–13). Drawing: G. Nowakowska

Rys. 6. C z e r s k, pow. piaseczyński. Zabytki z grobu 66B. Żelazo (14–16, 18). Rys.: G. Nowakowska
Fig. 6. C z e r s k, Piaseczno County. Finds from grave 66B. Iron (14–16, 18). Drawing: by G. Nowakowska

ki. Najczęściej podobne zabytki spotykane są wraz z elementami kasetek znajdujących w inwentarzach grobowych kobiecych. Niewykluczone jest, że także w tym wypadku mamy do czynienia z uchwytem skrzynki, ale służącej do przechowywania narzędzi kowalskich. Podobne uchwyty w grobach z wyposażeniem męskim znaleziono m. in. w grobie 13 w Nadkolu (J. Andrzejowski 1998, s. 19, tabl. XII/13:6) i w grobach 67 i 189 w Oblinie (K. Czarnecka 2007, s. 27, 50, tabl. LXXIV/67:3, CLXXVII/189:4).

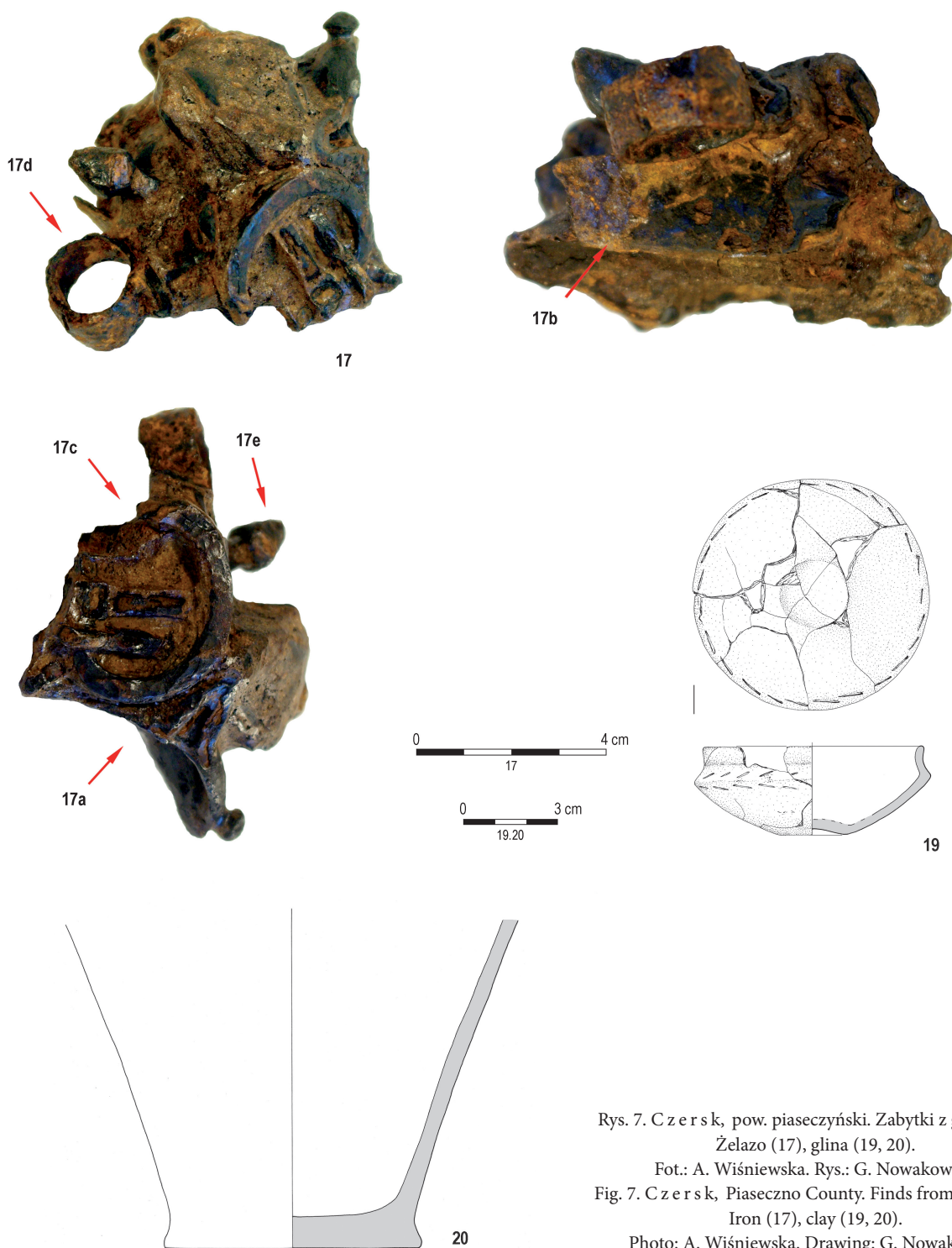
Grób 66 z Czerska tworzyły dwa pochówki (66A i 66B) ciałołopalne, z resztkami stosu pogrzebowego umieszczonymi w popielnicach. Analiza materiału zabytkowego pozwala datować je na fazę B₂. Przejawem szczególnej formy obrządku pogrzebowego jest nakrycie popielnicy pochówku 66A dużym naczyniem szerokootworowym¹⁵. Podobne zabiegi, choć rzadkie,

spotykane są na innych stanowiskach kultury przeworskiej¹⁶. Na samym cmentarzysku w Czersku zarejestrowano kilkanaście tego typu wypadków. Najczęściej funkcję pokrywy pełniło duże grubościennie naczynie o chropowatej powierzchni (groby 15, 119, 196, 188) lub fragment brzuśca takiego naczynia (grób 120), wyjątkowo też miska (grób 160) lub waza na pustej nóżce (grób 96B). Zwyczaj przykrywania popielnic innym naczyniem w okresie wpływów rzymskich zanotowano na cmentarzysku w Wymysłowie, pow. gostyński, m.in. w grobach 171,

wylewowej. Na podstawie obserwacji poczynionych w trakcie eksploracji a także na podstawie analogicznych pochówków z Czerska z całą pewnością możemy stwierdzić, że popielnica przykryta była całym naczyniem.

¹⁶ Przykrywanie popielnic kamieniami lub naczyniami odwróconymi do góry dnem A. Błażejewski (1998, s. 59) tłumaczy reminiscencją zwyczajów pogrzebowych kultury pomorskiej, łuzyckiej lub jastorfskiej.

¹⁵ Strop jamy grobowej w opisywanym przypadku został zniszczony przez pług, a naczynie przykrywające zachowało się jedynie w części

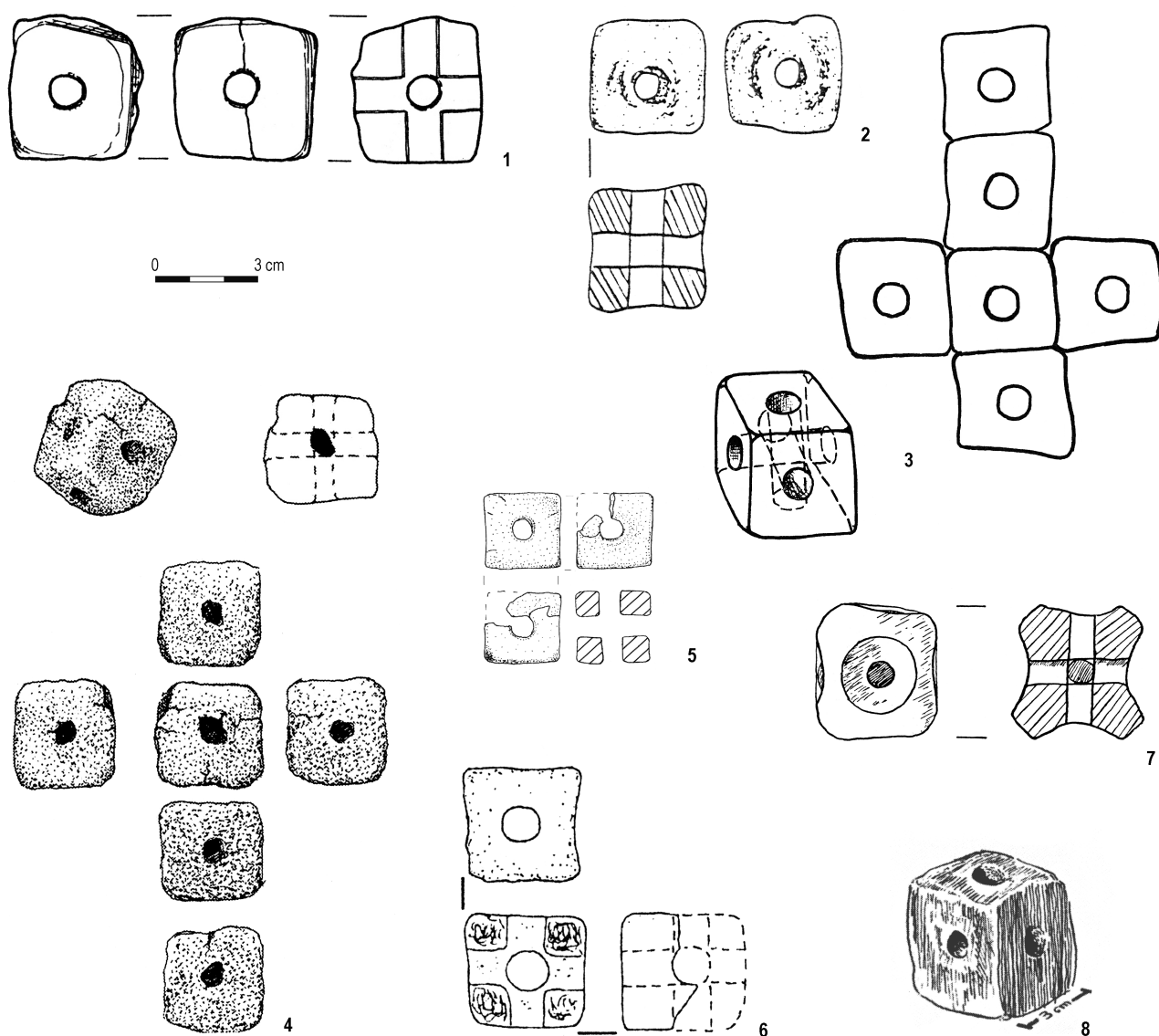

Rys. 7. C z e r s k, pow. piaseczyński. Zabytki z grobu 66B.
Żelazo (17), glina (19, 20).

Fot.: A. Wiśniewska. Rys.: G. Nowakowska
Fig. 7. C z e r s k, Piaseczno County. Finds from grave 66B.
Iron (17), clay (19, 20).
Photo: A. Wiśniewska. Drawing: G. Nowakowska

178, 267, 270 i 328 (S. Jasnosz 1952, s. 110, 111, 123, 177, 178, 179, 180, 217, 218, ryc. 148, 161, 263, 267, 336). Pojedyncze wypadki znamy np. z cmentarzysk w Młodzikowie, pow. średzki (A. Dymaczewski 1958, s. 274, 361, 362, 370, 371, ryc. 194, 380, 400), Spicymierzu, pow. turecki (A. Kietlińska, T. Dąbrowska 1963, s. 159, 161, 209), czy Łęgonic Małych, pow. opoczyński (T. Liana 1976, s. 72, 74–75, 78, 97, ryc. 12, 17, 23). Pochodzenie i rozprzestrzenienie się tej formy pochówku w kulturze przeworskiej nie jest jeszcze rozpoznane. Z całą pewnością nie

wiąże się z płą pochowanej osoby. Na cmentarzysku w Czersku przykrywanie popielnic zarejestrowano w podobnej liczbie w wypadku grobów kobiecych jak i męskich. Wydaje się, że również zamożność zmarłego nie miała wpływu na wybór tej formy pochówku. Przykrywanie szczątków zmarłych może także sugerować chęć odgradzenia świata żywych od świata zmarłych, podobne interpretacje pojawiają się przy okazji grobów przykrywanych kamieniami (K. Czarnecka 1990, s. 80–88; 2007, s. 107–108; D. Żychliński 2014, s. 112–114).

Rys. 8. Sześciennie przedmioty gliniane z otworami we wszystkich ściankach. Numery odpowiadają liście znalezisk (Aneks)
Fig. 8. Cubical clay artefacts with hole in each wall. Numbers correspond to the list of finds (Annex)

Omawiany grób z dużym prawdopodobieństwem można interpretować jako jeden z typów grobów rodzinnych (por. J. Zagórska-Telega, 2013, s. 215–217). Przemawiają za tym bliskie zdeponowanie popielnic, oddalonych od siebie zaledwie o kilkanaście centymetrów, wyniki analizy antropologicznej (pochówki mężczyzny i kobiety w wieku *adultus-maturus*) oraz identyczne datowanie obu pochówków. Naturalnie nie można stwierdzić, czy zmarli związani byli ze sobą pokrewieństwem lub małżeństwem, co jednak tłumaczyłoby tak bliskie złożenie szczątków. Nie da się także ustalić czy oboje zmarłych pochowano podczas tej samej ceremonii pogrzebowej, czy w jakimś odstępie czasowym.

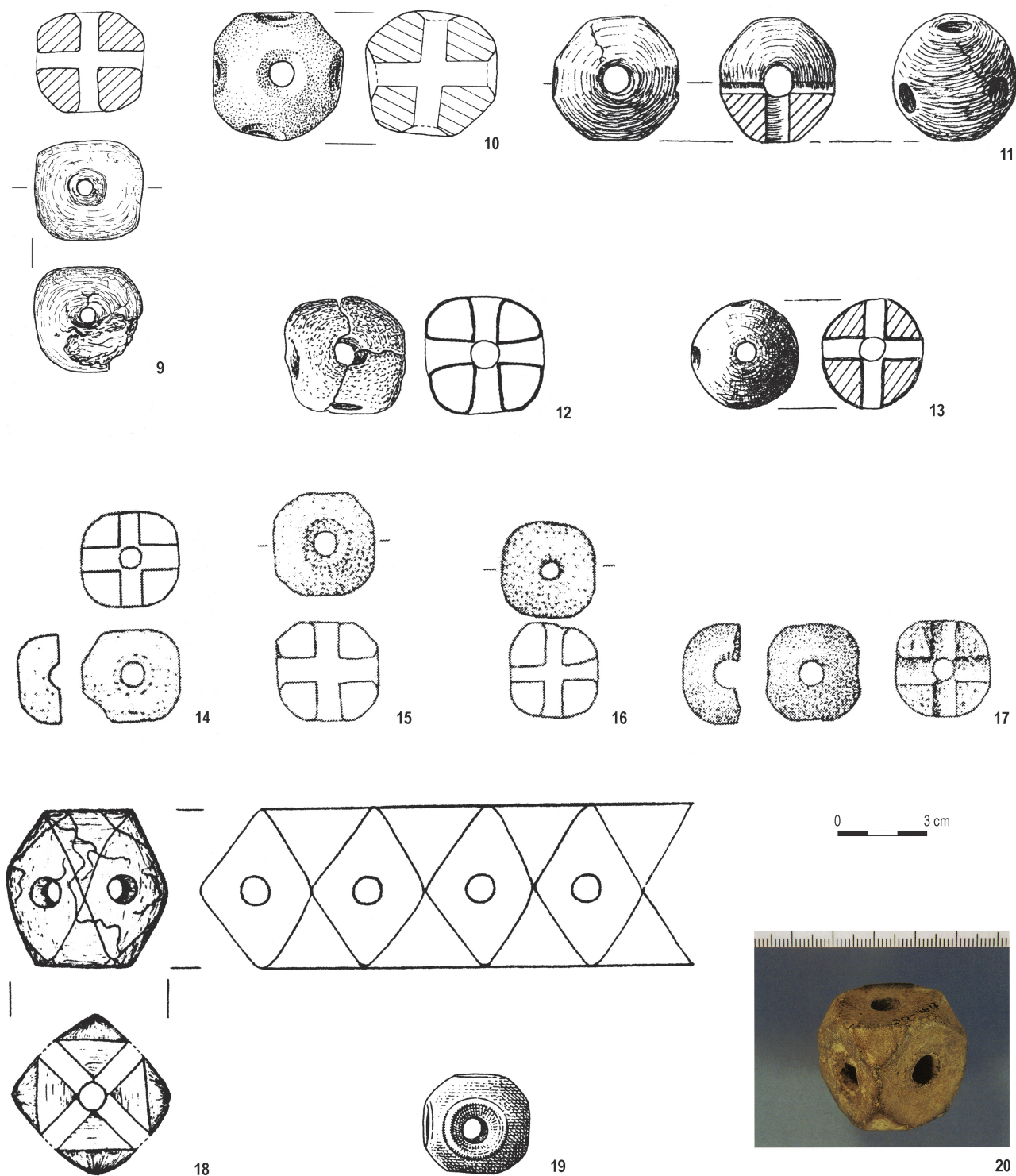
Grób 66 z Czarska pod wieloma względami jest grobem nietypowym. Stanowi o tym m.in. forma pochówku kobiety (66A), gdzie urnę przykryto dodatkowym naczyniem, domniemany rodzinny charakter grobu, czy wyjątkowe przedmioty, z którym pochowano mężczyznę (narzędzia kowalskie) i kobietę (gliniany sześciennik z otworami w każdej ściance). Opisany ze-

spół, ale także wiele innych grobów pochodzących z cmentarzyska w Czarsku (K. Czarnecka 2012, s. 97–108; 2014, s. 35–44) może świadczyć o wyjątkowości tej nekropoli na terenie Doliny Środkowej Wisły. Wcześniej obszar między Wisłą, Jezioroką a Pilicą rysował się niemal jako pustka osadnicza – znane były stąd jedynie ślady kilku stanowisk zarejestrowanych podczas badań powierzchniowych (T. Dąbrowska 2008, s. 78, mapa 1). Wydaje się że, położone na zalewowym, lewym brzegu Wisły cmentarzysko w Czarsku jest częścią mikroregionu osadniczego doliny środkowej Wisły, znanego dotychczas ze stanowisk położonych po prawej stronie rzeki (Glinki, Sobienie Biskupie czy Całowanie).

ANEKS:

Gliniane przedmioty o kształcie sześciennym

1. Inowrocław - Szymborz, pow. *loco*, znal. luźne.
J. Bednarczyk, T. Łaskiewicz 1990, s. 27, 45, ryc. 14:11.

Rys. 9. Sferyczne przedmioty gliniane z otworami we wszystkich ściankach. Numery odpowiadają liście znalezisk (Aneks)
 Fig. 9. Spherical clay artefacts with hole in each wall. Numbers correspond to the list of finds (Annex)

2. Komorów, pow. rawski.
E. Cieślak 1995, s. 84–85, tabl. LVI:18.
3. Luboszyce, pow. krośnieński (odrzański), grób 122.
G. Domański 1982, s. 74, 158, tabl. IX:f.
4. Deszczno, pow. gorzowski, obiekt 485.
L. Tyszler, T. Włodarski 2009, s. 154–155, ryc. 3.
5. Węgrowo, pow. grudziądzki, grób 23.
M. Kurzyńska 2013, s. 56, tabl. XXIV/23:24.
6. Kobillâ / Кобилля, obl. Ternopil' / обл. Тернопіль (UA).
B. Strocen' 2005, s. 460, ryc. 11:8.
7. Piwonice, pow. kaliski (dziś Kalisz-P.), budynek 96.
K. Dąbrowski 1968, s. 103, ryc. 6:a (tu jako budynek 3);
1970, s. 351, tabl. VII:3.
8. Lundegårde, Aalborg amt (DK), grób 19.
O. Marseen 1963, s. 5.

Gliniane przedmioty sześciennie ze ściętymi krawędziami lub o kształcie kuli

9. Żdżarów, pow. sochaczewski, grób 193.
Z. Nowakowski 2003, s. 304, 314, tabl. XLIX/193:1.
10. Pruszcz Gdański, stan. 10, pow. gdański, grób 372
M. Pietrzak 1997, s. 56, tabl. CXX/372:1.
11. Cecele, pow. siemiatycki, grób 160.
J. Jaskanis 1996, s. 30, tabl. XXII/160:3, CII:3.
12. Gostkowo, pow. bytowski, grób 202.
A. Kasprzak 2013.
13. Piwonice, pow. kaliski (dziś Kalisz-P.), znal. luźne.
I. i K. Dąbrowscy 1968, s. 498, tabl. XXXII:26.
14. Mellrichstadt, Lkr. Rhön-Grabfeld (D).
K. Hoffmann 2004, s. 120–121, tabl. 32:23.
15. Bad Königshofen, Lkr. Rhön-Grabfeld (D).
K. Hoffmann 2004, s. 120–121, tabl. 6:40.
16. Aub-Baldersheim, Kr. Würzburg (D).
K. Hoffmann 2004, s. 120–121, tabl. 3:46.
17. Gaukönigshofen-Acholshausen, Kr. Würzburg (D). K. Hoffmann 2004, s. 120–121, tabl. 20:11.
18. Młoteczno, pow. braniewski, grób 86.
W. Ziemińska-Odojowa 1991, s. 112, ryc. 10.
19. Horno, Lkr. Spree-Neiße, znal. luźne (D).
A. Leube 1975, s. 110, 206, tabl. 20:22.
20. Göritz, Lkr. Oberspreewald-Lausitz (D).
S. Berg-Hobohm 2001, s. 161, ryc. 144.

Mgr Katarzyna Watemborska-Rakowska
Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie
ul. Długa 52 «Arsenał»
PL 00-241 Warszawa
k.watemborska@gmail.com

BIBLIOGRAFIA

Andrzejowski, J.

- 1998 *Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*, Monumenta Archaeologica Barbarica V, Kraków.
- 2001 *Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji*, WA LIV (1995–1998), s. 59–87.

Anger, S.

- 1890 *Das Gräberfeld zu Ronsden im Kreise Graudenz*, Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen 1, Graudenz.

Bednarczyk, J., Łaskiewicz, T.

- 1990 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Inowrocławiu-Szymporzu, woj. bydgoskie stanowisko 1*, Inowrocław.

Berg-Hobohm, S.

- 2001 *Die Entwicklung eines germanischen Dorfes bei Göritz, Landkreis Oberspreewald-Lausitz*, [w:] E. Bönisch, V. Grünwald (red.), *Ausgrabungen im Niederlausitzer Braunkohlenrevier 2000*, Arbeitsberichte zur Bodenkmalpflege in Brandenburg 8, Calau, s. 159–164.

Błazejewski, A.

- 1998 *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław.

Chmielewski, T. J.

- 2009 *Po nitce do kłębka*, Warszawa.

Cieślik, E.

- 1995 *Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej w Komorowie woj. skierniewickie*, m-pis pracy magisterskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Czarnecka, K.

- 1990 *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzysk*, Warszawa.
- 2007 *Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica XIII, Warszawa.
- 2012 *A Parade Shield from the Przeworsk Culture Cemetery in Czersk, near Warsaw, Poland: an International Sign of Status in the Early Roman Period*, [w:] A. Bliujenė (red.), *People at the Crossroads of Space and Time (Footmarks of Societies in Ancient Europe) II*, „Archaeologia Baltica” 18, s. 97–108.
- 2014 *W środku paradej tarczy. Ciekawy grób z cmentarzyska kultury przeworskiej w Czersku, pow. piaseczyński*, [w:] T. Kurasiński, K. Skóra (red.), *Grób w przestrzeni, przestrzeń w grobie. Przestrzenne uwarunkowania w dawnej obrzędowości pogrzebowej*, Acta Archaeologica Lodziana 60, Łódź, s. 35–44.

Dąbrowscy, I. i K.

- 1967 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich w Wesółkach, pow. Kalisz*, Wrocław.
- 1968 *Osada lateńsko-rzymska we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, MS XI, s. 423–505.

Dąbrowska, T.

- 1996 *Uwagi o ornamentyce ceramiki przeworskiej z wczesnego okresu wpływów rzymskich*, Studia Gothica I, Lublin, s. 111–120.
- 1997 *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków.
- 2008 *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, MSiW VII, s. 3–246.

Dąbrowski, K.

- 1968 *Badania archeologiczne w Piwonicach w 1965 roku*, SprArch. XIX, s. 99–104.
- 1970 *Osada z okresów późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz*, WA XXXV/3, s. 347–392.

- Domański, G.
1982 *Cmentarzysko w Luboszytach (II–IV w.)*, Wrocław.
- Exner, K.
1941 *Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande*, BerRGK 29 (1940), s. 31–121.
- Dymaczewski, A.
1958 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa*, FAP VII–IX (1957–1958), s. 179–442.
- Gajewski, L., Woźniak, Z.
2000 *Cmentarzysko wczesnoprzeworskie ze Stradowa, pow. Kazimierza Wielka*, Spr.Arch. 52, s. 231–327.
- Ginalski, J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna*, PArch. 38, s. 53–84.
- Hoffmann, K.
2004 *Kleinfunde der römischen Kaiserzeit aus Unterfranken. Studien zur Siedlungsgeschichte und kulturellen Beziehung zwischen Germanen und Römern*. Internationale Archäologie 80, Rahden/Westf.
- Iwanicki, P.
2011 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w miejscowości Całowanie, gm. Karczew, woj. mazowieckie, st. XXVI*, WA LXII, s. 83–118.
- Jaskanis, J.
1996 *Cecel. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologica Barbarica II, Kraków.
- Jasnosz, S.
1952 *Cmentarzysko z okresu późno-lateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, FAP II (1951), s. 1–284.
- Kasprzak, A.
2013 *Cmentarzysko kultury oksywskiej i kultury wielbarskiej w Gostkowie, pow. bytowski*, niepubl. m-pis w archiwum Fundacji Monumenta Archaeologica Barbarica.
- Kaszewska, E.
1964 *Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część IV)*, PMMAE 11, s. 101–189.
- Kietlińska, A., Dąbrowska, T.
1963 *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spycymierz, pow. Turek*, MS IX, s. 143–254.
- von Kimakowicz-Winnicki, M.
1910 *Spinn- und Webwerkzeuge. Entwicklung und Anwendung In vorgeschichtlicher Zeit Europas*, Darstellungen über früh- und vorgeschichtliche Kultur-, Kunst und Völkerentwicklung 2, Würzburg.
- Kokowski, A.
1981 *Pochówki kowali w Europie od IV w. p.n.e. do VI w. n.e.*, APolski XXVI/1, (1981) s. 191–218.
- Kulczycka-Leciejewiczowa, A.
1979 *Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego*, Prahistoria ziem polskich II, s. 19–164.
- Kurzyńska, M.
2013 *Węgrowo stan. 11. Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów na ziemi chełmińskiej*, Grudziądz.
- Leube, A.
1975 *Die römische Kaiserzeit im Oder-Spree-Gebiet*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 9, Berlin.
- Liana, T.
1970 *Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim*, WA XXXV/4, s. 429–487.
1976 *Kurhan i cmentarzysko płaskie kultury przeworskiej na stan. II w Łęgonicach Małych, pow. Opoczno*, WA XLI/1, s. 64–127.
- Madyda-Legutko, R.
1987 *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. Int. Series 360 (1986), Oxford.
- Marseen, O.
1963 *Skrivekunstens fremskridt*, „Skalk” 4/1963, s. 3–6.
- Munksgaard, E.
1978 *Frisurer fra ældre jernalder*, „Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie” (1976), s. 5–21.
- Niewęłowski, A.
1991 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Garwolinie, woj. siedleckie*, Warszawa.
- Nowakowski, Z.
2003 *Cmentarzysko kultury przeworskiej w Żdżarowie, pow. sochaczewski*, WA LVI (2002–2003), s. 283–279.
- Okulicz, J., Bursche, A.
1987 *Badania birtualnego cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, na stanowisku 1 w województwie elbląskim*, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–1983*, Malbork, s. 207–231.
- Orzechowski, Sz.
2013 *Region żelaza. Centra hutnicze kultury przeworskiej*, Kielce.
- Pietrzak, M.
1997 *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksy-*

Prochowicz, R., Rakowski, T.

2013 *Sieluń, pow. makowski. Nowe stanowisko kultury wielbarskiej na północnym Mazowszu*, WA LXIV, s. 198–200.

Stanaszek, Ł. M.

2014 *Nadwiślańskie Urzecze. Podwarszawski mikroregion etnograficzny*, Warszawa-Czersk.

Strocen', B. (Строцен', Б.)

2005 *Doslidžennâ poselennâ pizn'orims'kogo času bilâ s. Kobillâ na ternopilšini u 1991–1993 rokah* (Дослідження поселення пізньоримського часу біля с. Кобилля на тернопільщині у 1991–1993 роках), [w:] P. Łuczkiwicz et alii (red.), *Europa Barbarica. Ćwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, Monumenta Studia Gothica IV, Lublin, s. 453–463.

Tyszler, L., Włodarski, T.

2009 *Zespół z terra sigillata z cmentarzyska w Deszcznie nad Wartą*, FAP 45, s. 153–163.

Zagórska-Telega, J.

2013 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej nadliswarciańskiego regionu osadniczego w młodszym i późnym okresie rzymskim*, m-pis dysertacji doktorskiej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.

Ziemlińska-Odojowa, W.

1991 *Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku w Młotecznie*, [w:] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji, Olsztyn 24–25 kwietnia 1988 roku*, Olsztyn, s. 100–119.

Żychliński, D.

2014 *Obrządek pogrzebowy ludności kultury przeworskiej i wielbarskiej w Wielkopolsce*, Prace Archeologiczne 1, Zielona Góra-Gniezno.

Żygadło, L.

2002 *Narzędzia żelazne związane z obróbką metali w kulturze przeworskiej*, [w:] Sz. Orzechowski (red.), *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starożytnej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, Kielce, s. 167–176.

A FAMILY BURIAL IN A PRZEWORSK CULTURE CEMETERY AT CZERSK IN URZECZE

SUMMARY

In 2008 the State Archaeological Museum in Warsaw started excavating a cemetery of the Przeworsk Culture people at Czersk, on the left bank of the Vistula, 40 km south of Warsaw (Fig. 1), in an ethnographic region of Urzecze (cf. Ł. M. Stanaszek 2012, p. 19–21). The site lies on a small elevation, the remnant of an alluvial soil depos-

it at the foot of a high river escarpment. To date, 2200 m² have been excavated, uncovering 223 features – 170 pit and urned graves of the Przeworsk Culture – and 53 settlement features of Lusatian Culture. The earliest graves of the Przeworsk Culture have been dated to phase A₂, the latest unearthed so far – to phase C_{1a}.

One of more remarkable features is grave 66 (Fig. 3), with two urns containing cremated human bones and pyre debris. In its N area was an urn (burial 66A) covered with a large rusticated vessel, so-called coarse ware (Fig. 5:10.11), holding the cremated bones of a woman, aged *adultus-maturus*. The cremation found in an urn standing in S area of the grave (burial 66B) were identified as belonging to a male, aged *adultus-maturus*. No boundary between the pits containing the two burials was recovered – suggesting that this was a double, possibly, even a family grave.

Next to urn 66A were fragments of a fire-distorted pottery basin and of a jug with an angular tunnel handle (Fig. 5:12.13), between the urn and the vessel covering it were fragments of a copper alloy eye brooch, Prussian series, an iron rectangular knife, iron awl, iron ring, a fragment of an undetermined iron object, a stone polisher and a clay cube with openings in every wall (Fig. 4:1–7). In the pit of burial 66B was a small clay basin (Fig. 7:19) containing e.g., iron blacksmith's tools: tongs, a file and a chisel/punch (Fig. 6:14–16); the seriously fragmented urn (Fig. 7:20) held an iron chain link with a loop having hooked endings (Fig. 6:18). Also found in the small basin was a lump of corroded and fused iron objects – identified in an X-ray image as a fragment of a knife (Fig. 7:17b), a fragment of a buckle (Fig. 7:17b) type AD1 acc. to R. Madyda-Legutko (1987, p. 24), a spur (Fig. 7:17a) type E2 acc. to J. Ginalska (1991, p. 59) and an iron ring (Fig. 7:17d), possibly from a chisel handle terminal.

The eye brooch type A.61 dates the burial 66A to the mature stadium of phase B₂ (J. Andrzejowski 2001, p. 61). Consistent with this chronology is the form of the urn – a profiled three-handled vase. Vessels of this form, similarly as eye brooches of the Prussian series, are recorded in quantity in the eastern zone of the Przeworsk Culture (T. Dąbrowska 1996; J. Andrzejowski 2001, p. 79–82). A particularly interesting find is the clay cube with openings in each wall (Fig. 4:7). Several objects of this description are recorded in Central Europe (see: List of finds). They come in two forms. One group are cube-shaped objects like the grave find from Czersk (Fig. 8), the second group are specimens that are spherical or shaped like a cube with rounded or truncated corners (Fig. 9). Their dating spans the Roman Period and the Migration Period. These objects of an as yet obscure function in literature are usually interpreted as idiosyncratic form of spindlewhorl. Possibly, they were used in twisting strands of yarn, but this technique does not find confirmation in ethnographic analogies.

The set of blacksmith's tools found with the burial 66B (Fig. 6:14–16) is one of only 17 similar sets recorded so far on the territory of the Przeworsk Culture (Sz. Orzechowski 2013, p. 263, fig. 130, table 26). The earliest, dated to the Late Pre-Roman Period, comes from grave 36 in the cemetery at Wesółki, Kalisz County (I. & K. Dąbrowscy 1967, p. 44–46, fig. 43:4.11.13.16.17.20.23), others dated from the Roman Period (A. Kokowski 1990, p. 193–195). The small basin holding the tools found in burial 66B, corresponds to type VI/2 and is dated to phase B₂ (T. Liana 1970, p. 440). This would also be the dating of the spur, type E2.

Grave 66 from Czersk is very likely to be a so-called family grave. This is supported by the placement of the two urns, separated by just a dozen-odd centimetres, and the lack of evidence to suggest that this arrangement was not deliberate. Anthropological analysis of the bone remain (male and female, both aged *adultus-maturus*) and the identical dating of the two burials imply a close relationship between the two dead individuals. Naturally, it cannot be established whether the dead were blood relations or a married couple, and whether they were buried during the same funeral ceremony.

tlum. A. Kinecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”, (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...” oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...”), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowoschodniej”, Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa
KSIA	– Kratkie soobšeniâ Instituta arheologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva
MIA	– Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemysł/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– <i>Prahistoria ziem polskich</i> , tom I: <i>Paleolit i mezolit</i> (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: <i>Neolit</i> (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: <i>Wczesna epoka brązu</i> (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: <i>Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego</i> (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: <i>Późny okres lateński i okres rzymski</i> (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
RosArh.	– „Rossijskaâ arheologią” (Российская археология), Moskva
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
SLA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
SovArh.	– „Sovetskaâ arheologią” (Советская археология), Moskva
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie”, Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 872, +48 22 5044 873
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2014. Wydanie I. Nakład 300 egz.
Druk i oprawa: DRUKARNIA Janusz Bieszczad, ul. Moszczenicka 2, 03-660 Warszawa